

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(59): 283-286

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

शृङ्गारं साईतेजः

विद्यावारधि: शोधच्छात्रः,

ज्योतिषवास्तु विभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

देवालयनिर्माणविधिः – पाञ्चरात्रागमश्च

शृङ्गारं साईतेजः

प्रस्तावना -

भारतीयधार्मिकपरम्परायां देवालयः देवतायाः अर्चास्वरूपस्य स्थापनायाः प्रमुखं केन्द्रम् अस्ति। देवालयनिर्माणं केवलं भवननिर्माणस्य लौकिकप्रक्रिया न भवति, अपि तु आगमशास्त्रविहितैः धार्मिकैः स्थापत्यैश्च नियमैः सम्पाद्यमानं संस्कारात्मकं कर्म अस्ति। विशेषतः पाञ्चरात्रागमपरम्परायां भगवान् नारायणस्य अर्चारूपस्य प्रतिष्ठापनाय देवालयस्य निर्माणं महत्त्वपूर्णतया प्रतिपादितम् अस्ति। देवालयस्य स्थाननिर्णयात् आरभ्य भूमिशोधनम्, वास्तुविन्यासः, गर्भगृहनिर्माणम्, विमाननिर्माणम्, मण्डपविन्यासः, प्राकारनिर्माणम्, द्वार-गोपुरव्यवस्था, प्रतिमास्थापनम् तथा अन्ते प्रतिष्ठासंस्कारः इत्यादयः क्रमेण सम्पाद्यन्ते।

पाञ्चरात्रसंहितासु देवालयनिर्माणसम्बन्धी सामग्री एकरूपेण न दृश्यते। विभिन्नासु संहितासु निर्माणस्य, प्रतिमायाः, प्रमाणस्य, प्रतिष्ठायाः तथा उपासनाविधानस्य भिन्नभिन्नाः पक्षाः प्रतिपादिताः सन्ति। पाद्मसंहिता, श्रीप्रश्नसंहिता, जयाख्यसंहिता, ईश्वरसंहिता तथा सात्वतसंहिता इत्यादयः ग्रन्थाः पाञ्चरात्रपरम्परायाः अध्ययनाय महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। श्रीप्रश्नसंहितायां प्रासादनिर्माणसम्बन्धी विस्तृतविवरणं प्राप्तम् अस्ति, यत्र गर्भगृहस्य प्रमाणम्, प्राकारः, विमानम् तथा मण्डपादयः विषयाः विविच्यन्ते।

अतः पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणविधेः अध्ययनं कुर्वता स्थापत्यविधानस्य धार्मिकाधारः, प्रमाण-व्यवस्था तथा प्रतिष्ठाविधानम्—एते सर्वे पक्षाः समन्विततया अवलोकनीयाः।

देवालयनिर्माणाय भूमिनिर्णयः

देवालयनिर्माणस्य प्रथमः पक्षः योग्यभूमेः चयनम्। आगमीयपरम्परायां देवालयस्य स्थाननिर्णयः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः मन्यते। भूमि शुद्धा, स्थिरा, निर्माणयोग्या तथा धार्मिकदृष्ट्या प्रशस्ता भवेत्।

भूमेः परीक्षणे तस्य स्वरूपम्, मृत्तिकागुणः, जलसम्बन्धः, भूमेः स्थैर्यम् तथा दिशाविन्यासः इत्यादयः विषयाः विचार्यन्ते। देवालयस्य आकारः तथा निर्माणस्य विस्तारः भूमेः उपलब्धतया सह सम्बद्धः भवति।

पाञ्चरात्रागमीयपरम्परायां देवालयस्य निर्माणं शास्त्रीयप्रमाणानुसारं करणीयम्। अतः भूमिचयनानन्तरं तस्य मापनं, सीमांकनं तथा वास्तुविन्यासस्य निर्धारणं क्रियते।

भूमेः चयनं केवलं स्थापत्यावश्यकता न भवति। देवालयः यत्र निर्मीयते, तत् स्थानं धार्मिकदृष्ट्या पवित्रं तथा उपासनायोग्यं भवेत् इति भावः आगमपरम्परायां अन्तर्निहितः अस्ति।

भूमिशोधनम् तथा भूमिपूजा

भूमिनिर्णयानन्तरं भूमेः शोधनसंस्कारः क्रियते। देवालयनिर्माणस्य पूर्वं भूमि धार्मिकरूपेण संस्क्रियते। भूमिपूजा तथा वास्तुसम्बद्धाः कर्माणि देवालयनिर्माणस्य प्रारम्भिकसंस्काररूपेण परिगण्यन्ते।

भूमिशोधनस्य उद्देश्यं निर्माणस्थलस्य पवित्रीकरणम्। भूमौ पूर्वस्थितानां दोषाणां निवारणार्थं तथा देवालयनिर्माणस्य निर्विघ्नसम्पादनाय आगमीयविधयः प्रयुज्यन्ते।

Correspondence:

शृङ्गारं साईतेजः

विद्यावारधि: शोधच्छात्रः,

ज्योतिषवास्तु विभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

पाञ्चरात्रपरम्परायां देवालयनिर्माणस्य प्रत्येकं चरणं धार्मिककर्मणा सम्बद्धम्। अतः निर्माणं आरभ्यत इति मात्रेण कार्यं न समाप्तं भवति; भूमेः संस्कारः, वास्तुविन्यासः तथा देवतासम्बद्धाः कर्माणि क्रमशः सम्पाद्यन्ते।

भूमिपूजया देवालयनिर्माणस्य धार्मिकाधारः स्थापितः भवति। तदनन्तरं वास्तुशास्त्रीयप्रमाणानुसारं निर्माणकार्यं प्रारभ्यते।

वास्तुविन्यासः

भूमिशोधनानन्तरं देवालयस्य वास्तुविन्यासः निर्धार्यते। अस्मिन् गर्भगृहस्य स्थानम्, देवालयस्य अक्षः, मण्डपस्य दिशा, प्राकारस्य विस्तारः तथा प्रवेशद्वारस्य स्थिति इत्यादयः विषयाः विचार्यन्ते।

देवालयस्य मुख्यकेन्द्रं गर्भगृहं भवति। गर्भगृहस्य पुरतः अन्तरालं तथा मण्डपस्य व्यवस्था भवति। तदनन्तरं बहिःप्राकारस्य निर्माणं भवति। विशालदेवालयेषु एकाधिकाः प्राकाराः सम्भवन्ति।

वास्तुविन्यासस्य प्रमुखः सिद्धान्तः समन्वयः। गर्भगृहं, विमानं, मण्डपः तथा प्राकारः परस्परं प्रमाणसम्बन्धेन नियोज्यन्ते। देवालयस्य मुख्यद्वारस्य तथा गर्भगृहस्य अक्षीयसम्बन्धोऽपि स्थापत्यदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः भवति।

पाञ्चरात्रपरम्परायां देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः देवतासन्निधेः केन्द्रितः भवति। अतः सर्वे बाह्यभागाः अन्तःस्थितदेवताकेन्द्रस्य अनुकूलतया विन्यस्यन्ते।

प्रमाणव्यवस्था

देवालयनिर्माणविधौ प्रमाणस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। प्रमाणं नाम स्थापत्यभागस्य नियतं मापनम् अथवा परस्परानुपातः। देवालयस्य गर्भगृहं, द्वारम्, विमानम्, मण्डपः तथा अन्ये भागाः निश्चितप्रमाणव्यवस्थया निर्मीयन्ते।

पाद्मसंहितासम्बद्धविवरणेषु प्रतिमायाः प्रमाणं आधारभूततया स्वीकृत्य देवालयस्य विभिन्नभागानां प्रमाणनिर्णयस्य पद्धतिः दृश्यते।

प्रतिमायाः समुच्चयः, द्वारस्य आयामः, गर्भगृहस्य विस्तारः तथा विमानस्य उन्नतिः परस्परं सम्बद्धतया विचार्यन्ते।

एतेन स्पष्टं भवति यत् देवालयस्य निर्माणे प्रत्येकं परिमाणं स्वेच्छया निर्धारितं न भवति। शास्त्रनिर्दिष्टानुपातस्य पालनं देवालयनिर्माणस्य आवश्यकः पक्षः।

प्रमाणव्यवस्थया देवालयस्य स्थापत्यसमत्वं, सौन्दर्यं तथा संरचनात्मकस्थैर्यं साध्यते। धार्मिकदृष्ट्या प्रमाणशुद्धिः देवालयस्य शास्त्रीयतायाः प्रमुखं लक्षणं भवति।

गर्भगृहनिर्माणम्

देवालयस्य निर्माणे गर्भगृहं प्रधानतमं स्थापत्याङ्गम्। अत्रैव मूलदेवतायाः प्रतिष्ठा भवति। अतः गर्भगृहस्य स्थानम्, आकारः, प्रमाणम्, द्वारम् तथा आन्तरिकव्यवस्था अत्यन्तं महत्त्वपूर्ण।

गर्भगृहं सामान्यतः वर्गाकाररूपेण नियोज्यते। तस्य मध्यभागे देवतायाः आसनं अथवा प्रतिष्ठास्थानं भवति। देवमूर्तेः सम्मुखे द्वारं भवति, येन दर्शनमार्गः निर्मीयते।

गर्भगृहस्य निर्माणे भिक्तीनां स्थैर्यम्, आधारस्य दृढता तथा ऊर्ध्वसंरचनायाः भारवहनक्षमता विचार्यते। गर्भगृहस्य बहिर्भागे स्थापत्यालङ्कारस्य तथा देवतामूर्तीनां विन्यासस्य अवसरः भवति। पाञ्चरात्रदेवालये गर्भगृहं केवलं वास्तुरचना न भवति। देवतायाः साक्षात् अर्चासन्निधेः केन्द्रत्वेन तस्य धार्मिकमहत्वं सर्वाधिकम्।

अन्तरालस्य विन्यासः

गर्भगृहस्य तथा मण्डपस्य मध्ये स्थितः भागः अन्तरालम् इति कथ्यते। सर्वेषु देवालयेषु तस्य समानरूपता न दृश्यते, तथापि विकसितदेवालयविन्यासे गर्भगृह-मण्डपयोः मध्ये अन्तरालस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं भवति।

अन्तरालं गर्भगृहस्य अन्तरङ्गभागं मण्डपस्य अपेक्षया बहिःस्थितेन उपासनाक्षेत्रेण सम्बध्नाति। देवालयस्य स्थापत्यक्रमे अयं संक्रमणभागः भवति।

अन्तरालस्य आकारः तथा प्रमाणं देवालयस्य समग्रविन्यासानुसारं निर्धारितं भवति। गर्भगृहस्य द्वारम्, अन्तरालम् तथा मण्डपस्य अक्षः परस्परं समन्विताः भवन्ति।

अतः अन्तरालं देवालयस्य स्थापत्ये लघुभागः सन् अपि गर्भगृह-मण्डपयोः संरचनात्मकसम्बन्धस्य महत्त्वपूर्णं साधनं भवति।

विमाननिर्माणम्

गर्भगृहस्य उपरि निर्मीयमाणः ऊर्ध्वस्थापत्यभागः विमानम् इति सामान्यतः कथ्यते। पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणे विमानस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति।

विमानस्य निर्माणे अधिष्ठानम्, ऊर्ध्वभित्तिः, प्रास्तरम्, ग्रीवा, शिखरम् तथा स्तूपिकादयः भागाः स्थापत्यपरम्परानुसारं विन्यस्यन्ते। विभिन्नसंहितासु एतेषां नामानि, प्रमाणानि तथा रूपाणि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति।

विमानस्य ऊर्ध्वता गर्भगृहस्य विस्तारं तथा देवालयस्य समग्रप्रमाणं अनुसरति। अतः विमानं पृथक् स्थापत्यरचना न, अपि तु गर्भगृहस्य ऊर्ध्वविस्ताररूपेण अवगन्तव्यम्।

पाञ्चरात्रपरम्परायां विमानस्य धार्मिकपक्षोऽपि महत्त्वपूर्णः। विमानस्य बाह्यभागेषु देवतामूर्तीनां तथा पुराणकथासम्बद्धप्रतिमानां विन्यासः कतिपयेषु देवालयेषु दृश्यते। काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरस्य विमानविन्यासः पाञ्चरात्रतत्त्वस्य स्थापत्यात्मकाभिव्यक्तेः महत्त्वपूर्णमुदाहरणं मन्यते।

मण्डपनिर्माणम्

मण्डपः देवालयस्य उपासनात्मकजीवनस्य प्रमुखः भागः। गर्भगृहस्य अग्रभागे मण्डपस्य व्यवस्था भवति। तत्र भक्तानां समागमः, धार्मिककर्माणि तथा देवतासम्बद्धाः विविधाः सेवाः सम्पाद्यन्ते।

मण्डपस्य आकारः देवालयस्य प्रकारानुसारं भिन्नः भवति। लघुदेवालयेषु सीमितविस्तारयुक्तः मण्डपः भवति, विशालदेवालयेषु तु अर्धमण्डपः, महामण्डपः तथा अन्यप्रयोजनसम्बद्धाः मण्डपाः निर्मीयन्ते।

मण्डपस्य निर्माणे स्तम्भाः महत्त्वपूर्णाः। स्तम्भाः भारवहनस्य मुख्यं साधनं भवन्ति तथा तेषु अलङ्कारिकशिल्पस्य सम्भावना अपि भवति।

मण्डपस्य छादनरचना, स्तम्भव्यवस्था, प्रवेशद्वारम् तथा गर्भगृहस्य सान्निध्यं परस्परं सम्बद्धं भवति। अनेन मण्डपः देवालयस्य आन्तरिकपवित्रक्षेत्रं भक्तसमुदायेन सह सम्बध्नाति।

प्राकारनिर्माणम्

प्राकारः देवालयस्य बाह्यसीमां निर्धारयति। देवालयस्य मुख्यसंरचनां परितः निर्मीयमाणा भित्तिः प्राकाररूपेण कार्यं करोति। विशालदेवालयेषु बहवः प्राकाराः निर्मीयन्ते।

प्राकारस्य प्रमुखं प्रयोजनं देवालयस्य पवित्रक्षेत्रस्य परिसीमनम्। तेन देवालयस्य अन्तरङ्गभागः तथा बाह्यलोकः पृथक् क्रियते।

बहुप्राकारयुक्तेषु देवालयेषु प्रत्येकं प्राकारं क्रमशः देवालयस्य केन्द्रात् बाह्यभागं प्रति विस्तारं दर्शयति। तेषु विभिन्नानि उपमन्दिराणि, मण्डपाः, सेवास्थानानि तथा प्रवेशमार्गाः भवितुमर्हन्ति।

दक्षिणभारतीयवैष्णवदेवालयपरम्परायां बहुप्राकारव्यवस्था विशेषतया विकसितरूपेण दृश्यते। श्रीरङ्गम् इत्यादिकेत्रेषु प्राकाराणां बहुलता तथा तेषु निर्मितानि गोपुराणि देवालयस्य नगररूपविस्तारं दर्शयन्ति।

द्वारविन्यासः

देवालयस्य प्रवेशद्वारस्य स्थापत्ये दिशाविन्यासः तथा प्रमाणं प्रमुखौ विषयौ। मुख्यद्वारं गर्भगृहस्य अक्षस्य अनुकूलतया विन्यस्यते। देवालयस्य विस्तारानुसारं अन्यदिशासु अपि द्वाराणि सम्भवन्ति।

द्वारस्य निर्माणे द्वारशाखाः, उपशाखाः, ललाटबिम्बम्, द्वारपालक-प्रतिमाः तथा अलङ्कारिकभागाः विचार्यन्ते। वैष्णवदेवालयेषु द्वारपालकानां स्थापना धार्मिकदृष्ट्या विशेषमहत्त्वपूर्णा।

द्वारं देवालयस्य बाह्यलोकात् अन्तरङ्गदेवसन्निधिं प्रति गमनस्य मार्गं निर्माति। अतः तस्य स्थापत्यरूपं केवलं प्रवेशोपयोगी न, अपि तु धार्मिकसांकेतिकतां वहति।

गोपुरनिर्माणम्

गोपुरं प्राकारस्य मुख्यप्रवेशद्वारस्य ऊर्ध्वभागे निर्मितं विशालस्थापत्यरूपम्। दक्षिणभारतीयदेवालयपरम्परायां गोपुरस्य विशेषविकासः दृश्यते।

गोपुरस्य अधोभागः दृढः तथा विस्तृतः भवति। तस्योपरि क्रमशः संकुच्यमानाः तलाः निर्मियन्ते। ऊर्ध्वभागे शिखररचना तथा स्तूपिकाः भवन्ति।

गोपुरस्य बाह्यभागेषु देवतामूर्तयः, पुराणकथाः तथा अलङ्कारिक-शिल्पं दृश्यते। अनेन गोपुरं धार्मिककथानां दृश्यप्रस्तुतिरूपेण अपि कार्यं करोति।

पाञ्चरात्रागमीयमूलविधानस्य तथा उत्तरकालीनदक्षिणभारतीय-विशालगोपुरपरम्परायाः मध्ये भेदः अवश्यं करणीयः। प्रारम्भिक-संहितासु निर्दिष्टं प्रासादविधानं तथा उत्तरकालीनमन्दिराणां अत्यन्तविशालगोपुररचना समानकालीनप्रक्रिया नास्ति। अतः ऐतिहासिकविकासः पृथक् विचारणीयः।

देवालयस्य अलङ्कारविन्यासः

देवालयनिर्माणे स्थापत्यालङ्कारस्य विशेषं स्थानम्। भित्तिषु, स्तम्भेषु, द्वारभागेषु तथा विमानस्य बाह्यभागेषु विविधाः अलङ्कारिकरचनाः निर्मियन्ते।

वैष्णवदेवालयेषु विष्णोः विविधरूपाणां, अवताराणां, देवतासम्बद्ध-कथानां तथा पुराणप्रसङ्गानां शिल्परूपेण प्रस्तुतीकरणं दृश्यते।

पाञ्चरात्रपरम्परायां भगवान् विष्णोः व्यूहतत्त्वस्य महत्त्वं विद्यमानम्। वासुदेवः, सङ्कर्षणः, प्रद्युम्नः तथा अनिरुद्धः इति चतुर्व्यूहतत्त्वं पाञ्चरात्रदर्शनस्य प्रमुखः पक्षः। कतिपयेषु देवालयेषु स्थापत्यप्रतिमा-विन्यासेन एतादृशतत्त्वानां दृश्याभिव्यक्तिः सम्भवति।

काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ-मन्दिरस्य स्थापत्ये विमानस्य प्रतिमा-विन्यासः पाञ्चरात्रतत्त्वेन सम्बद्धतया आधुनिकशोधेषु विवेचितः अस्ति। अनेन स्थापत्यं केवलं अलङ्कारस्य माध्यमं न, अपि तु धार्मिकतत्त्वस्य दृश्यभाषारूपं भवितुमर्हतीति ज्ञायते।

प्रतिमास्थापनस्य पूर्वतयारी

देवालयस्य निर्माणं पूर्णं जातमात्रेण देवतायाः प्रतिष्ठा न भवति। प्रतिमास्थापनाय तथा प्रतिष्ठासंस्काराय देवालयस्य शास्त्रीयरीत्या सिद्धता आवश्यकम्।

प्रतिमायाः प्रमाणम्, आसनम्, गर्भगृहस्य स्थिति तथा देवतामूर्तेः अभिमुखता इत्यादयः विषयाः पूर्वमेव विचार्यन्ते। पाञ्चरात्रागमीय-परम्परायां अर्चामूर्तेः निर्माणात् प्रतिष्ठापर्यन्तं अनेकानि धार्मिक-कर्माणि निर्दिष्टानि सन्ति।

देवतामूर्तेः स्थानं गर्भगृहस्य केन्द्रभागेन सम्बद्धं भवति। तस्याः सम्मुखे दर्शनमार्गः तथा पूजाव्यवस्था नियोज्यते।

अतः देवालयनिर्माणं तथा प्रतिमाप्रतिष्ठा परस्परं पृथक् विषयौ न, अपि तु एकस्य धार्मिकप्रक्रियायाः क्रमिकौ भागौ स्तः।

प्रतिष्ठाविधानम्

देवालयनिर्माणस्य अन्तिमः प्रमुखः धार्मिकपक्षः प्रतिष्ठा। प्रतिष्ठया देवालये अर्चामूर्तेः धार्मिकसन्निधिः विधिपूर्वकं स्थापितः भवति।

पाञ्चरात्रसंहितासु प्रतिष्ठासम्बन्धी विस्तृतविधयः निर्दिष्टाः सन्ति। यागशाला, होमः, मन्त्रन्यासः, कलशसम्बद्धकर्माणि, देवताआवाहनम् तथा अन्ते प्रतिष्ठा इत्यादयः विभिन्नाः संस्काराः परम्परानुसारं सम्पाद्यन्ते।

जयाख्यसंहितायां देवालयनिर्माण-प्रतिष्ठाविषयकः विस्तृतः विचारः प्राप्तः। तत्र मन्दिरद्वाराणि, पीठप्रमाणम् तथा प्रतिष्ठासम्बद्धाः विषयाः निरूपिताः सन्ति।

प्रतिष्ठासंस्कारस्य मूलोद्देश्यं देवालयस्य अर्चास्वरूपस्य धार्मिक-जीवनस्य प्रारम्भः। प्रतिष्ठोत्तरं देवालये नित्यपूजा, नैमित्तिकपूजा तथा उत्सवसम्बद्धाः कर्माणि नियमानुसारं प्रवर्तन्ते।

नित्योपासनायै देवालयस्य विन्यासः

पाञ्चरात्रदेवालयः केवलं प्रतिष्ठाकर्मणः अन्ते समाप्तं भवनं न। प्रतिष्ठोत्तरं तत्र नित्योपासनायाः व्यवस्था प्रवर्तते। अतः देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः पूजाविधानस्य अनुकूलः भवेत्।

गर्भगृहं नित्यपूजायाः केन्द्रं भवति। मण्डपे भक्तानां सहभागिता सम्भवति। प्राकारस्य अन्तर्गतं विभिन्नानि धार्मिककार्यस्थानानि भवितुमर्हन्ति। देवालयस्य द्वार-गोपुरव्यवस्था भक्तानां प्रवेशस्य तथा निर्गमनस्य मार्गं निर्माति।

पाञ्चरात्रपरम्परायां अर्चामूर्तेः सेवा केवलं उत्सवकालीनकर्म नास्ति। नित्योपासना देवालयजीवनस्य आधारभूतः पक्षः। अतः देवालयस्य स्थापत्यरचना नित्यकर्मणां अनुकूलतया निर्मिता भवति।

उत्सवसम्बन्धी स्थापत्यव्यवस्था

पाञ्चरात्रदेवालयेषु नित्यपूजया सह उत्सवपरम्परायाः अपि महत्त्वम् अस्ति। उत्सवसम्बद्धाः देवतारूपाः, उत्सवमूर्तयः, वाहनसेवा, शोभायात्रा इत्यादयः देवालयस्य बाह्यभागैः सह सम्बद्धाः भवन्ति। मण्डपाः, प्राकाराः तथा गोपुरमार्गाः उत्सवगतिविधीनां दृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। विशालदेवालयेषु प्राकारान्तर्गताः मार्गाः उत्सवयात्रायै प्रयुज्यन्ते।

एवं देवालयस्य स्थापत्यं नित्योपासनायाः एव न, अपि तु उत्सवधर्मस्य सामाजिकरूपस्य च आधारं भवति।

देवालयनिर्माणे शिल्पिनः भूमिका

देवालयनिर्माणे शिल्पिनः महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। शास्त्रीयप्रमाणस्य, स्थापत्यविधानस्य तथा प्रतिमाशिल्पस्य ज्ञानं तेषां कार्याय आवश्यकम्।

देवालयस्य विभिन्नभागाः—अधिष्ठानम्, भित्तिः, स्तम्भः, प्रास्तरम्, विमानम्, शिखरम्, गोपुरम् इत्यादयः—शिल्पकौशलस्य आधारेण निर्मीयन्ते।

आगमीयनिर्देशानुसारं शिल्पिनः प्रमाणं, दिशा तथा स्थापत्य-सम्बन्धीनियमाः अनुसरन्ति। देवालयनिर्माणस्य धार्मिकस्वरूप-कारणात् शिल्पकार्यं केवलं व्यवसायिककर्म न, अपि तु शास्त्रीयज्ञानाधारितं कार्यं भवति।

पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणस्य विशेषताः

पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं धार्मिकतत्त्वस्य तथा स्थापत्यस्य समन्वयः। देवालयस्य निर्माणं देवतायाः अर्चारूपस्य प्रतिष्ठायै भवति। अतः गर्भगृहं केन्द्रस्थानं प्राप्नोति।

द्वितीयं वैशिष्ट्यं प्रमाणव्यवस्था। देवालयस्य विभिन्नाः भागाः परस्परानुपातेन निर्मीयन्ते। प्रतिमाप्रमाणं, गर्भगृहप्रमाणं, द्वारस्य आयामः, विमानस्य उन्नतिः तथा मण्डपस्य विस्तारः परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति।

तृतीयं वैशिष्ट्यं स्थापत्यस्य धार्मिकप्रतीकात्मकता। विमानस्य, भित्तीनां तथा मण्डपानां शिल्पविन्यासे वैष्णवतत्त्वस्य दृश्यरूपाभिव्यक्तिः सम्भवति।

चतुर्थं वैशिष्ट्यं प्रतिष्ठासम्बन्धः। देवालयनिर्माणं प्रतिष्ठासंस्कारेण पूर्णतां गच्छति। निर्माणं तथा प्रतिष्ठा पाञ्चरात्रधार्मिकव्यवस्थायां परस्परसम्बद्धे स्तः।

पञ्चमं वैशिष्ट्यं नित्योपासनायाः अनुकूलता। देवालयस्य स्थापत्यविन्यासः नित्यपूजा, नैमित्तिककर्म तथा उत्सवपरम्परायाः आवश्यकतां पूरयति।

पाञ्चरात्रागमः तथा दक्षिणभारतीयदेवालयपरम्परा

पाञ्चरात्रागमीयविचारस्य प्रभावः दक्षिणभारतीयवैष्णवदेवालय-परम्परायां विशेषतया दृष्टिगोचरः। तथापि वर्तमानरूपेण दृश्यमानाः सर्वे दक्षिणभारतीयदेवालयाः केवलं एकस्य पाञ्चरात्रसंहितायाः प्रत्यक्षानुसरणेन निर्मिताः इति वक्तुं न युक्तम्।

देवालयनिर्माणे आगमपरम्परा, वास्तुशास्त्रम्, प्रदेशीयशिल्पपरम्परा, राजकीयसंरक्षणम् तथा ऐतिहासिकपरिवर्तनानि—एते सर्वे प्रभावकारकाः भवन्ति।

काञ्ची, श्रीरङ्गम् तथा अन्येषु वैष्णवक्षेत्रेषु देवालयस्थापत्यस्य विकासः दीर्घकालीनः अस्ति। काञ्चीस्थवैकुण्ठपेरुमाळ्-मन्दिरं पाञ्चरात्रधार्मिकतत्त्वस्य स्थापत्यात्मकप्रकाशनस्य अध्ययनाय विशेष-महत्त्वपूर्णम्।

श्रीरङ्गक्षेत्रे तु कालक्रमेण प्राकाराणां, गोपुराणां तथा मण्डपानां अत्यन्तविस्तृतरूपं विकसितम्। अतः पाञ्चरात्रागमीयनिर्माण-विधानस्य अध्ययनं ऐतिहासिकदेवालयरूपेण सह तुलनात्मकतया करणीयम्।

स्थापत्यं तथा आगमविधानम्

आगमशास्त्रं देवालयस्य धार्मिकव्यवस्थां निर्देशयति, स्थापत्यशास्त्रं तस्य भौतिकरूपस्य निर्माणाय नियमाः प्रददाति। पाञ्चरात्रदेवालये उभयोः समन्वयः दृश्यते।

आगमविहितपूजायाः कृते गर्भगृहस्य आवश्यकता। देवतासन्निधेः स्थापत्यरूपाय विमानम्। भक्तसमागमस्य कृते मण्डपः। पवित्रपरि-सरस्य सीमायै प्राकारः। प्रवेशाय गोपुरम्।

अतः देवालयस्य स्थापत्याङ्गानि धार्मिककर्मणां आवश्यकताभिः सह सम्बद्धानि। स्थापत्यं आगमविधानस्य भौतिकाधारं निर्माति, आगमः च स्थापत्यस्य धार्मिकप्रयोजनं स्पष्टयति।

देवालयनिर्माणविधेः समग्रस्वरूपम्

पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणं क्रमबद्धप्रक्रिया। तस्य सामान्यक्रमः भूमिनिर्णयात् आरभ्य भूमिशोधनम्, वास्तुविन्यासः, प्रमाणनिर्णयः, गर्भगृहनिर्माणम्, अन्तराल-मण्डप-विमाननिर्माणम्, प्राकार-गोपुर-विन्यासः, अलङ्कारकार्यं, प्रतिमास्थापनस्य पूर्वतयारी तथा अन्ते प्रतिष्ठासंस्कारः इत्यादिभिः चरणैः निर्मितः भवति।

एतेषु सर्वेषु चरणेषु एकः मूलभावः निरन्तरं दृश्यते—देवालयस्य केन्द्रे देवतायाः अर्चास्वरूपम्। स्थापत्यस्य प्रत्येकः भागः तस्य केन्द्रस्य अनुकूलतया नियोज्यते।

अतः देवालयनिर्माणं केवलं निर्माणकार्यस्य अनुक्रमः न, अपि तु देवतासन्निधेः स्थापत्यात्मकनिर्माणस्य धार्मिकप्रक्रिया।

उपसंहारः

पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणविधिः भारतीयदेवालयपरम्परायाः धार्मिक-स्थापत्यसमन्वयस्य उत्कृष्टं उदाहरणम्। देवालयस्य निर्माणं भूमिनिर्णयेन प्रारभ्य भूमिशोधनम्, वास्तुविन्यासः, प्रमाणनिर्णयः, गर्भगृहनिर्माणम्, विमान-मण्डपनिर्माणम्, प्राकार-गोपुरव्यवस्था तथा अन्ते प्रतिष्ठासंस्कारः इत्यादिभिः क्रमिकचरणैः सम्पन्नं भवति।

गर्भगृहं देवालयस्य आध्यात्मिककेन्द्रं भवति। विमानं तस्य ऊर्ध्वस्थापत्यरूपम्। मण्डपः भक्तानां तथा धार्मिकक्रियाणां क्षेत्रम्। प्राकारः पवित्रपरिसरस्य सीमा। गोपुरं तु देवालयस्य बाह्यप्रवेशस्य स्थापत्यचिह्नम्। एतेषां सर्वेषां समन्वयेन देवालयस्य पूर्णं स्थापत्यरूपं निर्मीयते।

पाञ्चरात्रागमस्य विशेषता तत्र दृश्यते यत् देवालयनिर्माणं देवतायाः अर्चास्वरूपस्य प्रतिष्ठया तथा नित्योपासनया सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धम्। प्रमाणशुद्धिः, दिशाविन्यासः, गर्भगृहस्य केन्द्रता, विमानस्य ऊर्ध्वविकासः, मण्डपस्य उपासनात्मकप्रयोजनं तथा प्राकार-गोपुरव्यवस्था—एते सर्वे पक्षाः देवालयस्य धार्मिकस्वरूपं सुदृढं कुर्वन्ति।

तथापि पाञ्चरात्रसंहितासु स्थापत्यविधानस्य एकरूपता सर्वत्र नास्ति। पाद्मसंहिता, श्रीप्रश्नसंहिता, जयाख्यसंहिता इत्यादिषु ग्रन्थेषु विषयविशेषानुसारं भिन्नाः निर्देशाः उपलब्धाः भवन्ति। अतः पाञ्चरात्रागमीयदेवालयनिर्माणस्य अध्ययनं संहिताभेदं, कालभेदं तथा प्रदेशीयस्थापत्यपरम्परां ध्यानात् गृहीत्वा करणीयम्।

अन्ततः वक्तुं शक्यते यत् पाञ्चरात्रागमीयदेवालयः केवलं देवप्रतिमास्थापनस्य भवनं न, अपि तु आगमतत्त्वस्य,

वास्तुविधानस्य, मूर्तिशास्त्रस्य, उपासनापद्धतेः तथा वैष्णवधार्मिक-दर्शनस्य समन्वितं स्थापत्यरूपम् अस्ति। देवालयनिर्माणविधेः अध्ययनं तस्मात् भारतीयधार्मिकस्थापत्यस्य मूलभूतस्वरूपस्य अवगमने महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति।